

Polgárosodás és a magyar zsidóság társadalmi integrációja

Nevezték „Magyarhon Athénjának”, a „Paradicsomhoz hasonló régi és nagy városnak”, „a legszebb városok egyikének, amit valaha láttak” – és folytathatnánk az elismerő címek sorát, amivel Pécsset, a Mecsek alji, kétezer éves várost kitüntették az ide látogató külföldi utazók. Köztük angolok, franciák is. 1760-ban, a lyoni akadémia tagja, Jean-Claude Flachat úgy vélte, hogy ennyire kedves várost Magyarországon még nem látott. F. S. Beudant francia geológus a 19. század elején „a város igen csinos fekvését és jó megépítettségét” dicsérte. A „legszebb városok egyike, amit valaha láttam” – szólt róla nagyrabecsüléssel a német arisztokrata, gróf Hoffmannsegg. Ezen kívül még kedvező fekvését, vonzó természeti környezetét, jó adottságait, gazdag gyümölcskultúráját, tüzes borait, a pécsi nők nagy részének bájait méltatták, majd a 19. századtól már azt is, hogy „a természet és ipar e városban barátilag kezert fogva egymással együtt működik”.

Valóban, ekkortól, a 19. század közepétől létezett a „természet és ipar kézfogása”, azaz intenzíven hatottak egymásra a gazdasági és egyéb (oktatási, kulturális, egészségügyi) városfejlesztő tényezők. Megjelentek a manufaktúrák, majd a gyáripár és olyan vállalkozók, akiknek legjobbjai már bejárták Európát, majd korszerű ismereteik birtokában méltó partnerekké váltak a nemzetközi gazdasági versenyben. *Angster* József, a későbbi híres orgonagyáros például ifjúkori vándorútja során egészen Párizsig jutott el az 1860-as években, hogy a világhírű mestertől, az orgona nagyhatalmától, Aristide Cavaillé-Colltól lesse el a mesterfogásokat. (Az ő orgonájával avatták fel egyébként 1869-ben a pécsi zsinagógát.) Hasonló utat jártak be többen európai, sőt világhírreget kivívó pécsi iparosok, mesterek, akik megteremtették a 19–20. században – például a meissenivel vetekedő – Zsolnay porcelánt, a kiváló minőséget képviselő Hamerli kesztyűt, a három kontinensen fogyasztott Littke pezsgőt, hogy csak néhányukat említsük. Új gondolkodásmódot, új magatartást, új mentalitást, új értékrendet képviseltek. Megteremtői/mozgatói voltak a polgári fejlődésnek. Tudták, hogy a versenyben való eredményes részvétel előfeltétele a szakértelem, a külföldi tapasztalatok hasznosítása, a kísérletező kedv, a szakadatlan újat akarás, a kifogástalan minőség, az egész életen át történő tanulás. Azt is tudták, hogy ehhez munkakultúra kell, szociális érzékenységre, a munkásaikkal való korrekt viszonyra, kiegyensúlyozott családi háttérre, áttekinthető magánéletre, az önmagukba vetett hitre, folyamatos önértékelésre van szükség, mert ezek teremthetik meg az erkölcsi és gazdasági hitelképességet és eredményességet.

És látták azt is, hogy egyéni érvényesülésük és országuk, városuk sorsa elválaszthatatlanok egymástól. A településfejlődés, a környezeti kultúra, az urbanizáció, a városarculat formálása, az egészség- és az oktatásügy fejlődése, a kulturális intézmények létrehozása ezekben az évtizedekben elválaszthatatlan a személyüktől. Így vált az 1850-ben még csak 16 ezer fős településből Pécs 1910-re 48 ezer fős, ko-

moly iparral és humán struktúrával rendelkező, a Dél-Dunántúl gazdasági, kulturális, infrastrukturális központját jelentő várossá. Így formálódott máig létező, az ide látogatók számára ma is vonzó arculata; így jött létre magas színvonalú irodalma, képzőművészete, zenei és színházi kultúrája; így ment végbe a nemzetiségi és vallási összetételét tekintve sokszínű városban a polgárosodás: benne németek, horvátok, bosnyákok, magyarok, továbbá katolikusok, protestánsok és zsidók – konfliktusoktól és a magyar asszimilációs törekvésektől sem mentes – versengő együttműködése.

Ezen feltörekvő, új értékrendet képviselő, a hazai polgárosodás hajtóerejét jelentő vállalkozó réteg kiemelkedő képviselője volt *Engel Adolf*. Életútja, a szinte a semmiből igen magasra ívelő küzdelmes pályája – amiről szól német nyelvű önéletrírása, amely *Életemből* címmel 2009-ben jelent meg magyarul – a hazai zsidóság ellentmondásoktól kísért, nehézségekkel teli, ám végeredményben eredményes társadalmi beilleszkedésének, integrálódásának jellemző példája.

A 19–20. századforduló kutatóját, korabeli források, dokumentumok, újságcikkek olvasóját nem csak a kor, az 1867-es kiegyezést követő gazdasági fellendülés, az egyéni felemelkedés hitét és reményét megcsillantó társadalmi-politikai légkör ragadja magával, továbbá nem is csak az, hogy ekkortól már nem csupán a származás volt az érvényesülés alapja, hanem egyre inkább a tudás és az egyéni képességek, hanem az is megfogta, töprengésre készítette, hogy ezekben a nemzeti kisebbségek számára ellentmondásos évtizedekben – nem is kevesen – voltak olyanok, akiknek etnikai vagy vallási hovatartozásuk miatt a többségi nemzethez tartozókénál sokkalta több nehézséget és akadályt kellett leküzdeniük az érvényesülésért.

Sokan voltak olyanok, akik az 1867 után egyre erőteljesebben érvényesülő „egységes és oszthatatlan magyar politikai nemzet” koncepciójával, a nyelvi-kulturális asszimilációval szemben saját etnikai, vallási identitásuk megőrzését mindennél fontosabbnak tartották. A kiegyezés utáni magyar nacionalizmussal, annak kényszerítő eszközeivel, magyarosítási akcióival, a saját kisebbségét vagy vallási közösségét sújtó intézkedésekkel szembe mertek helyezkedni, megőrizték és egybeforrasztották magyarságukkal saját identitásukat, miközben – élve a gazdasági lehetőségekkel – az ország, a magyar ipar és kereskedelem hatékony működéséért is minden lehetőt megtettek. Engel Adolf is közéjük tartozott. Számomra természetes volt tehát, hogy a már közel két évtizeddel ezelőtt megjelent *Pécsi panteon* című könyvemben a zsidó származású Engel Adolfnak ott van a helye a korabeli Pécs és a korabeli zsidóság kiemelkedő személyiségei között.

Pécs ugyanis – ma már talán elcsodálkozunk ezen – a török uralom (1543–1686) megszűnése után vissza akart térni eredeti, keresztény gyökereihez. Ezért 1692-ben polgárai (Radonay püspök vezetésével) fogadalmat tettek, hogy a város falai között csak katolikusok telepedhetnek meg, azaz bármely más felekezethez tartozó előtt a beköltözés tiltottá vált. Ezt a fogadalmat aztán csaknem minden esztendőben, még az 1780-ban történt szabad királyi várossá válás alkalmával is megerősítették. Miután a hazai zsidóság többsége ekkor kereskedelemmel és kézművességgel foglalkozott, Pécs pedig a Baranyában élő mintegy 4–500 főnyi zsidó számára fontos

kereskedelmi és piaci központ volt, ezért ekkortól – többnyire sikertelen – kísérletek kezdődtek részükéről a városba történő betelepülésre. A városi tanács a céhes iparosok és kereskedők érdekeit védve és monopóliumhelyzetét féltve a zsidóságtól, általában elutasította a kérelmeiket.

1783-tól, II. József türelmi rendeletétől a zsidóknak kétféleképpen azért lehetett telepedniük a szabad királyi városokban. Az egyik az ún. commoránsként kapott ideiglenes tartózkodási engedély volt, amely meghatározott időre szólt, majd annak leteltével el kellett hagyni a várost. Pécssett 1830-ig csak két ilyen engedélyt adtak ki, az egyiket 1795-ben Engel Péter (Adolf édesapja) kapta, aki végül 29 évi itt tartózkodás után megkapta a tolerált (türelmi) státust, ami nemcsak véglegesnek volt tekinthető, de a fiú utódra át is öröklődhetett. Engel Péter a húszas évek közepén házat vásárolt Pécssett, és végül, ha nehezen is, de ingatlanszerzési jogát is elismerte a hatóság. Másfél évtizeden át az ő házában (Zrínyi utca 12. számú) működött a pécsi zsidók első temploma 1825 és 1843 között.

Ez a zsidók számára kirekesztő helyzet valamelyest javult az 1840. évi XXIX. törvénycikkkel, amely szabad lakhatást biztosított számukra, lehetővé tette a városokba (kivéve a bányavárosokat) való letelepedésüket, ha azt az adott város tanácsa engedélyezte számukra. Pécssett ezt a városi tanács többnyire igyekezett megakadályozni. A kérvényeket a céhekhez és a kereskedő testülethez irányították, amelyek – nem tartva kívánatosnak újabb versenytársak megjelenését – elutasították azokat.

A pécsi polgárok kirekesztő törekvése 1840 után azonban már nem volt eredményes, Pécs zsidó népessége ettől kezdve gyarapodni kezdett. 1846-ra már 44 lakossági joggal rendelkező családfő élt Pécssett, a századközeptől meginduló nagy gazdasági fejlődés pedig kimondottan kedvezett a zsidóságnak, amely abból – Engel Adolf és számos társa a példa rá – aktívan ki is vette a részét. Így létszáma is gyorsan nőtt: 1857-ben 585, 1869-ben 1623, 1880-ban 2244, 1890-ben már 3124 zsidó élt a városban. A századfordulóra a számuk meghaladta a 4000 főt, az első világháború után, 1920-ban pedig 4292 fő, a város lakosságának 9%-a volt zsidó vallású. Ez volt történetük során a legmagasabb lélekszám Pécssett. Korán megteremtették intézményeiket: 1816–1827 között létrehozták a zsidó temetőt, 1840-ben megalapították a zsidó hitközséget, amelyben Engel Adolfot az első vezetőség tagjává választották, majd 1874-től néhány esztendeig a hitközség elnökeként is tevékenykedett. 1843-ban felavatták az első – Citrom utcai* –, majd 1869-ben az új, máig működő – Kossuth téri – zsinagógát. Mindkettő megvalósításában Engel Adolf kezdeményező és anyagi támogatást is nyújtó szerepet játszott.

A letelepedési nehézségek mellett más akadályok is tornyosultak érvényesü-

* Érdekes adalék, hogy pont ebben az utcában zajlott a 20. század elején egy évekig tartó per (Baranya Megyei Levéltár, Pécs város rendőrkapitányi hivatalának iratai, 1903–1904, prostitúciós ügyek, jelzet n., 1903. december 5.), melyből tudjuk, hogy az utca lakói folyamatosan bombázták a városvezetést, hogy a bordélyokat (amiknek egyébként főleg zsidó tulajdonosai voltak) zárják be és máshová telepítsék át, illetve többször kérelmezték a beszédes utca elnevezésének megváltoztatását is. Az, hogy a város vezetése a zsidók letelepedését a prostitúció fertőzte utcában engedélyezte, további kutatásra és a kialakult helyzet értelmezésére sarkall.

A szerk.

lésük előtt. Miután a szabad királyi városok elzárkóztak a zsidók beköltözésének engedélyezésétől – egyébként sok európai városhoz hasonlóan –, letelepedésükre földesúri uradalmakban nyílt csak lehetőség, amiért a zsidók a földesuraknak ún. *védelmi* pénzt voltak kénytelenek fizetni. Ezen kívül Mária Terézia 1743-tól külön adót is kivetett rájuk, amelyet 1749-től *türelmi adónak* neveztek, amit lényegében a birodalomban való pusztá jelenlétük megtűréséért kellett fizetniük. Ezt az adónemet csak 1846-ban törölték el. 1842-ben Engel Adolf is – mint a II. osztályba tartozó személy – fizette ezen a címen az évi 416 forintot. Később az ő vezetésével nyolc fő helyi mozgalmat indított a türelmi adó eltörléséért.

Engel Adolf ilyen viszonyokba született bele, ilyen körülmények kísérték pályáját. A városi polgároknak erősen élt még a zsidókkal szembeni előítélet, elfogultság, vallási ellenszenv, amikor Engel Adolf korán árvaságra jutott gyermekként megkezdte utcai árusként „üzleti tevékenységét”. Léteztek még a középkorba visszanyúló, zsidóellenes előítéletek is, a város pedig minden eszközzel őrizni próbálta katolikus jellegét, amelyet még 1692-ben a püspök fogadtatott meg a polgárokkal. Élt emellett a várost látogató, házaló zsidók bűnbakká történő kikiáltása is a kereskedők részéről, különösen, ha nem ment jól a saját üzletmenetük, hiszen végül is erőteljes volt a versenytárs, a rivális kizárására való törekvésük is.

A feltételek a 19. század utolsó harmadában változtak meg: az emancipáció, a társadalmi beilleszkedés folyamata az 1867-es kiegyezés után elmélyült, ekkortól a zsidók már tömegesen kapcsolódtak be az ország kulturális és gazdasági életébe. Többségük azonosulni is tudott az új, liberális Magyarországgal.

A korai árvaság, az indulás mostoha feltételei, a zsidókat sújtó intézkedések miatt különösen kiemelkedőnek és megbecsülésre méltónak tartjuk Engel Adolf teljesítményét. Azt, hogy felismerte az érvényesülés feltételeit. 11 éves korától, utcai árusként maga kereste a kenyerét, esténként kitartóan képezte magát, nyelveket tanult, a legkülönbözőbb területeken próbálta ki önmagát: dohányvásárlásba kezdett, bútór- és ruhaüzletet nyitott, bükkmaggal kereskedett, fakereskedést nyitott, fűrésztelepet létesített, építési, kivitelezési munkákat vállalt, megnyitotta Pécs első kőszénraktárát, felépítette a balokányi uszodát, gőzfürdőt létesített, gőzfűrésztelepet hozott létre, és kitartó munkával, szüntelenül gyarapodó vagyonával nagyvállalkozóvá nőtte ki magát. Mindeközben – az 1877-es bécsi és az 1878-as párizsi vilákiállításra való részvételével – megindult a nemzetközi hírnév felé is. Igaz, Párizsban nem a sajtó által „beharangozott” francia becsületrend, de fénylő aranyérem, valamint a királytól kapott aranykoszorús érdemkereszt kitüntetés lett a jutalma.

De ő nem elégedett meg az elért sikerekkel. Az 1870–1880-as évek fordulóján nagy lépésekre szánta el magát: megvásárolta a felsőmindszenti uradalmat, majd Montenuovo Alfréd hercegtől a jánosi birtokot. Az egykori zsidóvárosból most már földesúr lett. És nem is akármilyen, hiszen javított a béresek lakásviszonyain, gondoskodott gyermekeik iskoláztatásáról, anyagiakkal támogatta a zsidó templom – és a felekezeti béke jegyében – a plébánia kijavítását. Az 1885-ös budapesti kiállítás alkalmából I. Ferenc Józseftől 1896-ban, „jánosi” predikátummal, magyar nemességet

kapott. És a gazdag életútnak itt még korántsem volt vége, csak ezután kezdődött élete nagy vállalkozása: bebizonyította, hogy Komló községben kiváló minőségű kőszén húzódik meg a föld mélyén. És a dél-dunántúli faipar megteremtője évszázados útjára indította a komlói kőszénbányaszatot is.

Életútja, amely egybeesik a magyar nemzetállam és a modern magyar nemzetfogalom kialakulásával és ellentmondásos, a kisebbségeket, a római katolikustól és a reformátusoktól eltérő vallásúakat, így a zsidókat is gyakran sújtó gyakorlatával, azt bizonyítja számunkra, hogy a nem zsidó társadalom keretei között is megvalósulhat a zsidóság társadalmi beilleszkedése, gazdasági érvényesülése. Amit bizonyára az is lehetővé tett számára, hogy a zsidó nacionalizmus, a cionizmus az Osztrák–Magyar Monarchiában nem eresztett mély gyökereket, a zsidók és a nem zsidók között nem hozott létre feloldhatatlan ellentéteket. A magyar származású Theodor Herzl tanításával szemben tehát, miszerint csak két út lehetséges, vagy a vegyes házasságok útján történő „önfelszámolás” vagy a zsidó nemzeti állam létrehozása, Engel Adolf egész életével bebizonyította egy, az asszimilációtól is eltérő, negyedik út lehetőségét. Pályája a dualizmus korának a szegénységből felemelkedő sikeres nagyvállalkozójáé, aki szorgalmát, tudását a hazai polgárosodás, a magyar iparfejlődés és városa: Pécs szolgálatába állította. Egész munkássága azé a nagyvállalkozóé, aki felülemelkedett a kor által állított korlátokon, az etnikai és a vallási előítéleteken, megküzdött a zsidóságot sújtó jogi akadályokkal. Emberségével, nemes jellemével, szociális érzékenységgel legyőzte a nehézségeket, megőrizte zsidó identitását, és egyidejűleg alkalmazkodva a magyarországi viszonyokhoz, egyaránt rangos helyet és megbecsülést vívott ki magának a hazai iparban, a közéletben és a zsidó hitközség életében. Ma őt zsidó származású, zsidó vallású sikeres magyar vállalkozóként említhetjük, aki zsidó öntudattal és őszinte magyarságérzettel illeszkedett be a 19. századi, különösen az 1867 utáni magyar viszonyokba.

Odaadó lokálpatriotizmusa alapján még életében utcát neveztek el róla Pécssett, később Komlón szobrot emeltek tiszteletére, a magyarországi rendszerváltás utáni újrapolgárosodó világunkban mintaadó személyiségként emlegetjük, aki maradandó örökséget hagyott maga után. És ha sajnálatos módon be is következhet, hogy az egykor virágzó mecsekjánosi birtoka az enyészeté lesz, a róla szóló, 2009-ben a Pro Pannonia Kiadónál megjelent, Pécssett, Komlón, Párizsban is bemutatott könyvben – szövegben és képekben – méltó módon megörökítettük az alakját az utókor számára. Ahogyan a két világháború közti idők ismert, népszerű írónője, Dénes Gizella is ezt tette az 1930-as évek végén írt, viszontagságos utat megjárt, majd csak 2012-ben megjelent, *Harminc ezüst* című kulcsregényében.

★

A magyar zsidóság kiemelkedő képviselőjére emlékezve nem feledkezhetünk meg a szomorú történelmi tényekről sem. Arról, hogy az első világháborút követően Pécssett megélné a antiszemitizmus és hogy a zsidóságot különböző vádakkal illették. Azzal, hogy – úgymond – tüntetnek a nemzeti gondolat ellen és az 1918–

1921 közötti szerb megszállás idején részt vettek Horthy gyalázásában, valamint tisztességtelen üzletvitelt folytatnak. Pécsen már az 1920-as években felerősödött a zsidóellenes propaganda, zsidó járókat inzultáltak, több zsidó családot – mint nemkívánatos elemet – kiutasítottak a városból, egyes szervezetek (például a Baross Szövetség) zsidóellenes eszméket hirdettek. A viszonylag békésebb 1930-as éveket is végül antiszemita tüntetések, zsidóellenes atrocitások zárták, az első és a második zsidótörvény (1938–1939) súlyos következményei, a félelem légköre lett általánossá. Innen szinte „egyenes út” vezetett Magyarország német megszállását (1944. március 19.) követően a magyar és az európai történelem szégyenfoltjához, a deportálásokhoz. A pécsi zsidóság köréből csak alig néhány személy került el azt. A közel három és fél ezres pécsi zsidóság mintegy 80%-a a deportálások és a munkaszolgálat áldozatául esett.

Az 1944 májusában létrehozott pécsi gettó azokban az utcákban működött, amelyek egyikében most a családommal élünk.

Vajon tanultunk-e a történelemből? Azt hiszem, hogy igen, de nem eleget. Mert – különösen a társadalmi feszültségekkel teli, gazdaságilag is nehéz időkben – tapasztalható a szélsőséges gondolkodás- és magatartásmód felerősödése, a kisebbségekkel, a más vallásúakkal kapcsolatos régi előítéletek, közte a zsidóellenesség ismételt jelentkezése. Így van ez napjainkban is. És bár empirikus kutatási eredményeket, egzakt adatokat nem ismerek, tapasztalataim alapján mégis megállapíthatónak tartom, hogy mindez a magyar társadalom törpe kisebbségére mondható csak el.

A többségtől távol áll a „nemzetközi zsidó összeesküvés”, „a nemzetközi zsidóság be akarja kebelezni Magyarországot”-féle, a szélsőségesek által hangoztatott gondolata. A többség értéknek tekinti a nyelvben, a kultúrában, a hagyományokban, a szokásokban megnyilvánuló sokszínűséget – mindazt, amivel Engel Adolf és társai hozzájárultak Magyarország fejlődéséhez.

Gáspár András: Kisváros I.